

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ЧЫРЫДЫШКЫН ЯАМЫЗЫ

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЯАМЫЗЫ

**МУГУР-АКСЫ СУУРНУҢ МУНИЦИПАЛДЫГ
БЮДЖЕТТИГ №2 ОРТУМАК НИИТИ БИЛИГ ШКОЛАЗЫ**

ШМК-ның
хуралына сайгарып
көргөн:

Ховалыг А.Ч.
Протокол №1
август «30» 2024 г.

Школа директорунун
өөредилге талазы-биле
оралакчызы чөпшээрээн:

Чыдат Ч.К.
Протокол №1
август «30» 2024 г.

Школаның директорунун
дужаалы-биле
бадылаан:

Олчей Э.Э.
Дужаал №70
август «30» 2024 г.

**ТЫВА ЧОГААЛ ЭРТЕМИНГЕ
АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА**

7 КЛАССТАР

Башкызы: Созур-оол А.Х.

Мугур-Аксы 2024

Төрөөн чогаал эртемниң өөредилге-методиктиг комплекзинге хамааржыр ажылчын программа «Кол ниити өөредилгениң 5–9-класстарыңа «Төрөөн (тыва) чогаал» эртемниң чижек өөредилге программасын» (улаштыр – Программа) даянып, 5-7-класстарың «Төрөөн чогаал», 8-9-класстарың «Тыва чогаал» өөредилге номнарыңа дүүштүр кылдынган.

Өөредилгениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр –ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөредилге кезээнде кириген «Төрөөн чогаал» эртемниң шингээткениниң түңнелдерин кичээнге алган.

Программада Россия Федерациязының хамаатызының мөзү-шынар сайзыралыңа болгаш кижизидилгезинге хамаарышкан Концепциясында айыттыңан чүүлдерни болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын, ол ышкаш Россия чоннарының хамааты ниитилелиңге хамаарышкан эп-сеткил каттыштырылгасы, культуралар аразында чөптүг харылзаа тургузар сорулгаларының бүгү байдалдарын барымдаага ап, өөренип көргөн.

Программа дараазында хоойлу, доктаал, саавырларның негелделеринге таарыштыр кылдынган:

– Россия Федерациязының Конституциязы (01.07.2020 ч. чаарттыңаны-биле) ст. 26;

– Федералдыг хоойлу. 29 декабрь 2012 ч. № 273-ФХ «Россия Федерациязының өөредилге дугайында хоойлузу»;

– Федералдыг хоойлу. 03.08.2018 ч. № 317-ФХ «Россия Федерациязының өөредилге дугайында хоойлузунуң 11 и 14 статьяларыңа чаартылгалар кирирениң дугайында»;

– Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының 17 декабрь 2010 ч. № 1897 дужаалы «Кол ниити өөредилгениң Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттарын бадылаарының дугайында» (Россия Федерациязының өөредилге, эртем яамызының 31 декабрь 2015 ч. № 1577 дужаалды редакторлааны -биле);

– Тыва Республиканың Конституциязы (12.04.2019 ч. чаарттыңаны-биле) ст.5, 24;

– Хоойлу ВХ-1 «Тыва Республикада дылдарның дугайында» от 31.12.2003 ч. № 462 (12.04.2019 ч. чаарттыңаны-биле);

– Тыва Республиканың Хоойлузу 21.06.2014 ч. № 2562 ВХ-1 «Тыва Республикага өөредилге дугайы» (02.06.2019 ч. чаарттыңаны-биле).

Программаның ады болгаш авторлары: <http://irnsh.ru/wp-content/uploads/2023/09/Saytkatoryeyen-chogaa-POP-5-9-klassy.pdf>

Төрөөн чогаал, 7 класс. Е. Т. Чамзырын, Н. Ш. Куулар, А. Х. Херел. Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному. — Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2022. — 256 а.

7-ги класстың төрөөн чогаал программасын Тыва Республиканың ниити өөредилгезиниң күрүне стандартының национал-девискээр кезээнге дүүштүр Күрүнениң Федералдыг өөредилге стандарттарының негелделери-биле тургускан.

Өөредилгениң регионалдыг болгаш этнокультурлуг онзагайларын чугулалап, сайзыралдыг ниитилелге амыдырап-чурттаар, Россияның хей националдыг чоннары-биле акы-дунмалышкы хамаарылгалыг, патриотчу болгаш эп-найыралчы туруштуг, ол ышкаш кожа-хелбээ чоннарың культуразын билир хамаатыны кижизидер болгаш сайзырадыр сорулга салдынган, эртемни дараалаштыр өөредир принциптерже кичээнге углаан.

Кижилерге ынак болуруңа, тыва чоннуң культуразын суртаалдаарыңа, янзы-бүрү чоннарың дылын, ёзу-чаңчылын хүндүлээринге, найыралдыг харылзаа тудуп чурттаарын хевирлээринге, делегейге тайбыңны чарлап делгередиринге, өзүп орап салгалды кижизидеринге тыва литератураның салдары улуг. Ол Бүгү-российжи үне кылдыр санаттынып турар.

Өөредилгениң аңгы-аңгы чадаларыңа, уругларның назы-харыңа, сонугалдарыңадүүштүр чечен чогаал – уран чүүлдүң хевири дээрзин шингээдирин Программада кириген. Уран чүүлдүң бүгү хевирлери-биле бир дөмей чогаалдың өзөөн автор – чечен чогаал (сөзүглел) – номчукчу деп билиишкиннер тургузуп турар.

Тыва чогаал эртеми уругларны чаагай үзел-бодалдарлыг болурун, эстетиктиг көрүжүн хевирлээр, ном-дептерге сонугалдыг, бойдуска, кижиге, дириг амытаннарга ынак, ужур-чурумга кижизидер. Чүвени хей талалыг шингээдир, делгем билиглиг, аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай болурун хевирлээр.

Тыва чогаалды төөгү болгаш ёзу-чаңчылдарга даянып өөредирин программада үндезин кылдыр алган. Тыва чоннуң улусчу кижизидилгезин, ёзу-чаңчылдарын, чаңчылчаан ажил-ижин, делегейге көрүүшкүнүн илереткен чогаалдарны уругларга таныштыраарын болгаш сайгарып өөренирин кичээнгейге алган. Амыдыралдың бүгү байдалдарында амыдырап-чурттаарыңа уругларны белеткээрин чугулага ап турар.

Тыва чогаал эртеминиң ужур-уткалыг кезээнде аас чогаалының жанрларын, тыва чогаалчыларның кижизидилгеге салдарлыг чогаалдарын, ол ышкаш Россия болгаш делегей чоннарының, Тываның орус дылдыг чогаалчыларының тыва дылче очулдурган чогаалдары кирип турар.

Эрте-бурунгу шүлүк тургузуглуг «хам алгыштары» деп билигни программада бир дугаар кириген. Алгыш-йөрээлдерде, хам алгыштарында национал-төөгүлүг болуушкуннар, үндезин ёзу-чаңчылдар кирген дээрзин уруглар өөренир.

Россияда хөй аймак чоннуң төөгү-культурлуг амыдыралын, чараш мөзү-шынарын болгаш чаңчылдарын көргүскен аас чогаалының хевирлерин, чечен чогаалын шингээдири улуг кижизидикчи болгаш өөредиглиг салдарлыг.

Тыва чогаал эртемин өөредириниң ужур-уткалыг кезээ.

Улустуң аас чогаалы: үлегер домактар, чечен сөстөр, улустуң ырылары, кожамыктар, тывызыктар, тоолчургу чугаалар, төөгү чугаалар, йөрээлдер, хам алгыштары, тоолдар, маадырлыг тоолдар (эпос);

эрте-бурунгу түрк бижимел тураскаалдар; тыва чогаал проза, поэзия, драматургия;

Россия чоннарының чогаалы, делегей чоннарының чогаалдары; теориязы (шингээдир ужурлуг ниити билиглер). Тыва чогаал эртемин өөредирин дараазында сорулгаларны чедип алырынче угланган: уругларның номчулгага сонургалын бедидер, номчулга болгаш чугаа культуразыңа өөредирчоннуң аас чогаалының чараш мөзү-шынарыңа хамааржыр үнелерни билир кижилер болуп хевирлеттинеринге чаңчыктыраары;

номчаан чүүлүнүң утказын билеп, тайылбырлап, сайгарып, шын үнелеп турары, аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр ажылдарны күүседир;

амыдыралды чечен чогаалда көргүскенин сеткил-сагыжы-биле хүлээп, медеделдии- биле угаап, ханы сайгарып, болуушкуннарга хамаарыштыр бодунуң бодазын

бадыткап, өскелерниң туружун билеп, чечен чогаалда амыдыралды көргүскен онзагай арга, чонунуң чаңчылчаан ажил-хожулун, чуртталгазын көргүскен үнө дээрзин билиндирери;

бодунуң болгаш өске чоннарның үндезин ёзу-чаңчылдарыңа, чечен чогаалыңа хүндүткелдиг, кижиге ынак, хамааты болгаш патриотчу бот-меделери бедик кижиниң ниити сайзыраарыңа чогаалдың ужур-дузазын суртаалдап, бот-тускайлаң номчуттунарыңа сонургалдыг болурун кижизидер.

Тыва чогаалды шингээдириңге шактар саны -7 класска - 34 шак (неделяда 1 шак).

Тыва чогаал эртеминиң программанын ортумак ниити өөредилгеге шингээткениниң түңнелдери.

Ортумак ниити өөредилге деңнелиңге өөреникчилерниң тыва чогаал эртеминиң программанын шингээткен соонда, дараазында бот-тускайлаң түңнелдер хевирлеттинер:

1) хамааты кижизидилге:

хамааты кижиниң хүлээлгелерин күүседиринге болгаш эргелерин боттандыраарыңа белени, хоойлу ёзугаар хостуг алдынарыңа болгаш өске хамаатыларның эрге-

ажыыңа хүндүткелдиг болуру, өг-бүлө херээниң, өөредилге организациязының, тус чер каттыжылгазының, төрөөн чериниң, чуртунуң ажил-херээңге идепкейлиг болуру, амыдыралда болуушкуннарны чечен чогаалда чырыттынганы-биле деңнээри;

херекчок кыдыкы көрүштерге (экстремизм), кижиниң эрге-ажыыңа, дең эргелиинге хамаарыштыр кызагдаарыңа сундулуг чоруктан ойталаар, аңгы-аңгы социал институттарның кижиниң чуртталгазыңа салдарын билеп турар, хамаатының эрге-ажыы, хостуг чоруу болгаш хүлээлгелериниң

дугайында билер, хөй янзы аймак-чоннуг (поликультурлуг) болгаш чүдүлге-сүзүглели аңгы ниитилелге бодунуң кол эргелерин, хостуг чоруун база янзы-бүрү чоннар аразыңа бодун алдынарының чижээн, дүрүмүн төрөөн тыва

чогаалдың чижектеринге даянып сайгарары; чогаалдарда чижектерге даянып алгаш, школаның бот-билчииникини, бот-деткижииникиничаагай үзел-бодалдыг ажылдарның янзы-бүрү хевирлеринге идепкейлиг киржиң, бот-башкарнып ажылдаарыңа белени;

2) патриотчу кижизидилге:

чүдүлге-сүзүглеси аңгы-аңгы, хөй янзы аймак чоннуг россияжи ниитилелдин кижигүнү мен деп медресе билип турар, тыва дылы болгаш чогаал, төөгү, бодунуң төрөөн чери ыдыктыг деп билир, Россия Федерациясының төөгүзүңгө, культуразыңа сонугалдыг, орус болгаш делегей литературазың тыва чогаалдар- биле чоокшулаштыр өөренирин медресе билири;

бодунуң улуг чурту – Россияның эртем сайзыралыңда, уран чүүлүңдө, спортта, технологияларыңда база чоннуг дайынчы болгаш күш-ажылчы чедииникиннерин үнелиг чүүлдер кылдыр санап чорууру;

Россияның ыдыктыг чүүлдеринге – символдарга, күрүңе байырлалдарыңа, төөгү болгаш бойдус өңчүзүңгө база төрөөн черинде чурттап чорууру янзы-бүрү аймак чоннуг ёзу-чаңчылдарыңа хүндүткелдиг болуру, тыва чогаалда оларның илереп келгенин эскерип билири.

3) сагыш-сеткил, мөзү-шынар кижизидилгеси:

утка-шынары үнелиг чүүлдерге, оларга хамаарышкан дүрүмнерге даянып база амыдыралдың байдалдарыңа дүүштүр чогаал маадырларының аажы-чаңыңа болгаш ажыл-херөөңгө үнелелди бээри, кижизидилге ажылының уг-шиин чөп илередип билири;

мөзү-шынар болгаш эрге-хоойлу дүрүмнеринге дүүштүр бодунуң хөделиишкениннериниң уржук-салдарларын медресе билири, бодунуң болгаш өске улустуң аажы-чаңыңа, ажыл-херөөңгө үнелел бээри;

ниитилелге удур хөделиишкениннерни хүлээвези, бот-хуунуң болгаш ниитилелге кижиниң хостуг чоруун база харысгалдыг болурун билири;

4) эстетиктиг кижизидилге:

уран чүүлдүң хевирлерин, бодунуң болгаш өске чоннарның ёзу-чаңчылдарын, чогаадылганын шингээдири, уран чүүлдүң хевирлериниң, ооң иштинде өөренип турары чечен чогаалдың кижиге сеткил-сагыш хайныышкынныг салдарлыын билири;

чечен чогаалды болгаш аңгы-аңгы культуралар аразыңда холбааны, бот- билчииникин аргазы деп медресе билири;

аңгы-аңгы аймак-сөөк чоннуг ёзу-чаңчылдарын, улусчу чогаадылганын, төрөөн чуртунуң болгаш делегей уран чүүлүнүң үнелиг билири;

уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлеринге бодунуң хамаарылгалыын бот-тускайлаң илередип билири;

5) мага-бот болгаш сеткил-сагыш талазы-биле кадык, амыр-тайбың болурун хевирлээри, күш-дамыр кижизидилгеси:

бодунуң амыдыралчы база номчукчу дуржулгазыңа даянып, кадыкшылыңа хумагалыг, кандыг- даа байдалда сеткил-сагыш талазы-биле шыдамык, бодун холга тудуп, мага-бот болгаш угаан кадык-чаагай чурттаарын медресе билири, кадык

амыдыраарының үнелиг уг-шиин билири харысгалдыг чоруурун (шын чемненири, арыг-силиг болурунун дүрүмнерин сагыыры, өөредилгениң болгаш дыштанырының чурумун) дең тудуп билири;

багай аажы-чаңның (эзиртир суксун ижери, таакпылаары болгаш наркотик

ажыглаары) болгаш оон-даа өске хоралыг чүүлдерниң кижиниң угаан-медреселинге багай уржуктарын, оон аңгыдаянзы-бүрү медээлерниң хоралыын, ооң иштинде интернетке хандыкшыырының хоразын билири, айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагыырын медресе билири;

ниитилелге медээ-харылзаа болгаш бойдус айыыл-халавының үзинде тургустунуп келир болуушкуннар дугайын билири, айыыл-халап үзинде бодун холга тудуп,

камгаланып шыдаар арга-дуржулгалыы, бодун болгаш өскелерни буруудатпайн, канчаар хөделириниң сорулгаларын тургузуп билири;

чечен чогаалда чижектерни сактып, херек кырында тургустуна берип болгу дег нарын болуушкуннардан канчаар амыр-тайбың үнүп болурун, ол ышкаш сагыш- сеткил байдалын

холга тудуп, өскелерниң сагыш-сеткилин билип, кым-даа частырыг кылып болурун амыдыралдан болгаш литературлуг маадырларның үлегеринден эскерип, медресеп билири;

6) күш-ажыл кижизидилгези:

өг-бүлезинге, школазынга база хоорай, республика деңнелинге технологтуг болгаш социал угланышкынның сорулгаларны шиитпирлежиринге идепкейлиг болуру, боттандыраарынга саналын кирип, ажылды планнап, күүседиринге харысалгалыгы; чогаалдардан билип алганы янзы-бүрү мергежилдерге сонургалы, ажылдаар шын шилип билири; амыдырап-чурттаарынга өөредилгениң уjur-дузасын, ооң ажыктыын медреселдиги- биле билип турары; шингээдир мергежилдинге өөренип, дүрген чаңчыгары;

тыва улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарын өөренип тура, күш-ажылга хүндүткелдиг болуру, ооң түннелдери кандыг болурунга сонургалды, бодунуң күзелдеринге дүүштүр келир үеде мергежилдин баш бурунгаар шилип, амыдыралчы планнар тургузуп чурттаары чугула дээрзинбилип турары;

7) экологтуг кижизидилге:

экология айтырыгларын шиитпирлээринге бодунуң билиин үнелеп, кандыг салдарлыын билири, билиин түннөп болгаш үнелеп билири;

бойдус камгалаар ёзу-чаңчылдарга хамаарышкан билииниң деңнелин бедидери, тодаргайлаары, чидиг айтырыгларны илередип, оларны шиитпирлээриниң оруктарын билири;

бойдус камгалалын чырыткан чечен чогаалды өөренип тура, долгандыр хүрээлелге хоралыгуржуктарны билири, бойдус камгалалынга хамаарышкан дүрүмнерни сагырын медресеп билири; технологтуг сайзырал бедик ниитилелге бойдушту шинчилээр, шингээдир, камгалаарайтырыгларны шиитпирлежиринге идепкейлиг болуру;

8) эртем үндезинниг угаап шингээдишкынни билири:

өөренген болгаш боду номчаан чогаалдарынга даянып, ниитилелдин амгы сайзыралында кижиниң, бойдуштуң ниитилел хүрээлели-биле сырый харылзаалыын тодарадып билири; төрөөн дылды, номчулганы болгаш ёзу-чаңчылдарны шингээдири долгандыр делегейни шингээдириниң кол аргазы дээрзин билири;

чогаал эртеминиң онзагайын чугулалап, шинчилел ажылын күүседир аргаларны өөренип алыры, хайгааралга, дуржулгага даянып, шинчилел ажылын бот-тускайлаң болгаш коллективтиг эки түннелдиг күүседирин билири;

9) ниитилелде, бойдуста өскерлип турар болуушкуннарга уругларның алдынып билири:

хөй-ниити черинге, ниитилелге, бөлүктерге, каттыжылгаларга, өг-бүлеге шын алдынары, чечен чогаал болгаш маадырларның чижээнге даянып, дүрүмнерни сагыры, хүлээлгени күүседир, хөй янзы ёзу-чаңчылдарлыг чоннар-биле демниг амыдыраарын билири;

кандыг-даа байдалдарда кижилер-биле бодунуң билиин болгаш дуржулгазын үлежип, кады демнежип, шиитпир үндүржүп ажылдаарын билири, бодунуң ыяк

билир чүүлүн херек кырында боттандырып шыдаары, өскелерден өөренип, билиин бедидеринге база өскелерниң арга- дуржулгазын кады ажылдажылгага кириштирерин билири;

чогаалда овур-хевирлерни илередир, оларның аразында харылзаалыын сайгарар литературлугаргаларны билири, бодунуң билбес турганы билиглерин, ыяк билирин болгаш четпезин медресеп, бурунгаар сайзыраар планын тодарадып билири, болуушкуннарның дугайында даап боданыры; кол билиг, терминнер болгаш концепцияда билиишкыннерге дүүштүр бот-тускайлаң ажылдапбилири;

ниитилел, бойдус, болгаш чурттуң экономиказының дугайында айтырыгларның сырый харылзаалыын сайгарып билири;

долгандыр хүрээлелге хамаарышкан чөрүлдээлиг айтырыгларны шиитпирлээринге бодунунтуружун, кылдыныгларын, сорулгаларын база когаралдардан чайлаарын шын угаап билири; амыдыралчы болгаш номчукчу арга-дуржулгазынга даянып,

сагыш-сеткилдин дүвүрээзиннигбайдалын эскерип, таарымчалыг азы таарымча чок байдалдар туруп болурун баш удур билиптурары.

Ортумак ниити өөредилгеде тыва чогаалды шингээткен түңнелинде өөредилгенин угааппшингээдир, харылзажылга чорудар, башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларын чорудуп база демнежип ажилдаарын билири өөреникчилерге хевирлеттинер.

Өөредилгени угаап шингээдириниң бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар дараазында логиктиг хөделиишкиннер өөреникчилерге хевирлеттинер:

объектилерниң (уран-чечен болгаш өөредилге сөзүглелдери, чогаал маадырлары болгаш оон-даа өске чүүлдер) болгаш болуушкуннарның (чечен чогаалда угланыышкыннар, төөгү-литературлуг хөгжүлдө чадалар) боттут демдектерин илередип болгаш сайгарып билири;

литературлуг сайгарылганы чорудуп билири, билигни түңнээр, деңнээр, сайгарылга кылып үндезиннерин болгаш негелделерин тодарадып билири;

сорулгага дүүштүр сайгарып турары чогаал сөзүглелинде барымдааларның болгаш хайгааралдарның үндезинин, чөрүшкээн деңнээри, түңнелдер тодарадыр негелделерин илередип билири;

салдынган сорулганы күүседиринге медээлер болгаш барымдааларның эвээш бооп турарын илередири;

литературлуг угланыышкыннар, оларның хөгжүлдөзи, чогаалда болуушкуннарның чылдагаан болгаш түңнелин илередири, дедукциялыг болгаш индукциялыг угаалгаларга база оларның аразында харылзаалыг даап бодаан угаалгага даянып, түңнел үндүрери;

янзы-бүрү сөзүглелдер-биле ажилдаарының өөредиглиг сорулгаларын бот- тускайлаң шилип (айтырыгны шиитпирлээриниң каш янзы аргаларын деңнээри, бодунуң шиитпирлеп үндүргеникаш янзы негелделериниң иштинден тааржырын шилип алыры) билири.

Өөредилгениң угаап шингээдириниң бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар шинчилел ажылы-чорудулгазын күүседип билири өөреникчилерге дараазында ниити билиглерни хевирлээр:

сайгарар айтырыгларны литературлуг билиглер шинчилээриниң үндезини кылдыр ажыглаары; шинчилел ажылының эки түңнелдиг болурун, херек кырында бар барымдааларның болгашшинчилээр ажилдарның харылзаалыг бот-тускайлаң тодарадып билири;

алыс шынга дүгжүп турар бодунуң болгаш өскелерниң бодалын, туружун, санал-оналынбарымдаалыг, эртем даап бодаашкынныг тургузуп билири;

чогаалда болуушкуннарның, чөрүлдээлерниң аразында чылдагаан-түңнел харылзаалыг болгашхамаарылгалыг тургузуп алганы план ёзугаар шинчилээри; шинчилелден (эксперимент) үнген медээниң херек кырында ажыглаттынып болурун болгашүндезинниг шынныгын үнелеп билири;

кылдынган хайгааралдардан, шинчилел ажылды кылып дуржулгалыындан түңнелди болгаш ниититүңнээшкинни бот-тускайлаң илередип билир; алган түңнелдерни

бадыткалдарлыг үнелээр аргаларны ажыглап билири;

чогаалдан үзүндүлөрдө, болуушкуннарда чоокшулакшак азы дөмөй болуушкуннарны, оларның уржуктарын баш бурунгаар даап чугаалаар, ол ышкаш тургустунуп келген байдалдарда санал-оналын таныштырар, болуушкунну тайылбырлаар.

Өөредилгениң угаап шингээдириниң бүгү талалыг кылдыныглар кезээнде кирип турар медээ-биле ажилдаары өөреникчилерге дараазында ниити билиглерни хевирлээр:

бот-тускайлаң дилеп, шүүштүрүп, чаңгыс аайлап, сайгарып болгаш бар медээни өөредилгегажыглаары-биле шилип билири, ук медээлерни таныштырып, өскерттип билири;

өөредилгениң сорулгазынга дүүштүр шинчилел ажилдарын азы өске-даа медээни таныштырарда, иллюстрациялар, схемалар, диаграммалар, оон-даа өске графиктиг чуруктарны таныштырартаарымчалыг арганы бот-тускайлаң шилип, шинчилээр ужурлуг ажилдарга шын ажыглап билири; чечен чогаал база өске-даа медээ дугайын таныштырар аргаларның үлегерлерин шилиир болгаш янзы-бүрү сайгарып, тайылбырлап билири;

янзы-бүрү медээлерденалдынган үндезиннерде дөмөй барымдааларны (ол- ла бодалды, тайылбырны бадыткап азы буруу шаап турары) тывар;

чогаал сайгарарынга башкының саналдааны азы бодунуң тургусканы негелделерни күүседирингеянзы-бүрү медээлерге даяныры идегелдиг дээрзин үнелээри;

янзы-бүрү медээлер-биле билдилиг ажилдап шыдаар арга-шинээ (номнар, өөредилге номнары, справочниктер, энциклопедиялар, каталогтар, словарьлар, CD- Rom, Интернет).

Өөредилгениң харылзаа чорудар бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турархарылзажып ажылдап билири уругларга хевирлеттинер:

бодунуң бодалын, туружун өске кижилерге билдингир илередип шыдаар, сеткил- сагыш хайныышкынынныг чугаа үезинде туружун таарыштыр илередип, сорулгазынга дүүштүр аас болгаш бижимел ажылдарны күүседири;

аас чугаага харылзажыр аргаларны болгаш социал им-демдектерниң утказын билир, чөрүлдээлиг байдалдарның үндезинин чечен чогаалдар-биле деңнеп, тодарадып шыдаар, маргылдаалыгбайдалдарны чавырап дугуржулгалыгы;

өскелерниң сагыш-сеткилин билири, чугаалажып турар кижизинге хүндүлелдиг, чөпшээрешпейнтурарын таарымчалыг саналдаары, кичээлдин азы маргылдаалыг

чугааның темазын шиитпирлээринге айтырыгларны эп- чөптүг салып билири, өскелерни деткири; бодалдарыөскелерниң бодалдары- биле деңнээр, карышкактыг болгаш дөмөй туруштарны тывары; литературлуг

сайгарылга кылыр дуржулгазынга, шинчилел, төлевилел кылып билиринге даянып, күүсеткен ажылын хөйнуң мурнунга таныштыары;

таныштырылганың сорулгаларынга база дыңнакчыларга дүүштүр, илеткээриниң хемчээлин, аргазын бот-тускайлаң шилип билир, чуруктарлыг бижимел

сөзүглелдерни деңнеп, чедимчелиг таныштырып билири.

Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар бодунуң ажыл-чорудулгазын таарыштырып ажылдап билири өөреникчилерниң таарыштыр ажылдап билирин хевирлээр:

чечен чогаалдарда теманы, болуушкуннарны сайгарып, өөредилге болгаш амыдыралчы байдалдарда канчаар шиитпирлээрин илередири;

бот-тускайлаң, бичии азы ниити бөлүкке шиитпир хүлээп ап тура, янзы-бүрү көрүштерниң (туруштарның) ужур-утказын, уг-шиин тодарадып билири; сорулгага дүүштүр онаалганы азы ооң кезек чамдыын күүседириинге таарыштыр тургусканы ажылдың чурум ёзугаар планын бот-тускайлаң тургузуп билири, бодунда бар билиинге болгаш арга-шинээнге дүүштүр онаалганы күүседириин тайылбырлап көргүзери;

чогаалды, сөзүглелди сайгарар ажылдың, ол ышкаш амыдарап-чурттаарының, планын тургузары, сайгарылга кылыр арга-дуржулгазынга даянып, саналдап турар планны эдип-чазап билири;

шилип алган шиитпири болгаш хүлээп алганы ажылы дээш харыысалганы алыры.

Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар бот-хыналданы чорудары, сорук киришкени, бодун болгаш өскелерни шын билип турары өөреникчилерниң таарыштырып ажылдаар арга-шинээн хевирлээр:

чогаал эртемин шингээдириинге бот-идепкейлиг болуру, ажылынга хамаарыштыр бот-хыналдакылыры база бот-үнелел бээр аргаларны ажыглап билири; өөредилгениң байдалын шын үнелээри болгаш ону өскерттип болурунун планын сүмелээри; өөредилгениң сорулгазын боттандыраарда, бар үлегер-чижектерни, бергедээшкиннер тургузупболгу дег байдалдарны чугулага алыры, сүмелерни барымдаага ап, таарыштырып ажылдаарынчугулалаары;

ажылдың чедиишкинниг, чедимче чок түңнелдиг бооп болурунун чылдагааннарын тайылбырлаар, алган арга-дуржулгазынга үнелелди бээри, тургустунган байдалдарда шын, таарымчалыг үнелелдисалып билири;

чаа байдалдарның, өскерлип турар болуушкуннарның, ол ышкаш илереттинген

чазыгларның, тургустунуп турган бергедээшкиннерни үндезинге ап, эдилге-чазалга кылыры, түңнелдерниң сорулга болгаш негелделерге дүгжүп турарын шын үнелээри;

бодунуң сагыш-сеткил байдалын болгаш өскелерниң иштики байдалын тус-тус деңнеп, ылгалын тодарадып болгаш башкарып билири;

сагыш-сеткил байдалын тодарадып, ооң чылдагаанын сайгарып билири;

чечен чогаалда чижектерни сайгарып тура, бодун өске кижиниң орнунга салып билири, өскекижиниң кылып турар хөделиишкиннериниң чылдагаанын болгаш бодалын билип турары;

бодунуң сеткил-сагыш илерээшкенин таарыштырып билири;

чогаал маадырларының аразында харылзааларны сайгарып тура, өске кижиге, ооң бодалынга, - оналынга медреселдиг хамаарылгазы;

боду, ол ышкаш өске кижн база чазып болур дээрзн медереп билири; бодун болгаш өскелерни буруу шаап, кочулааашкын чок хүлээп билири; бодунга болгаш өскелерге ажык сеткилдиг болурун медереп билири; долгандыр бүтү байдалды хыналдага ап шыдавас дээрзн медереп билири.

Кады ажылдаарының дараазында мергежилдери өөреникчилерге хевирлеттинер:

тыва чогаал кичээлдеринге тодаргай чидиг айтырыгны шиитпирлээринге команда- биле (ийилеп, бөлүктөп, ниити) болгаш хуузунда ажылдаарын билир, ажыктыг

талаларын шилип турар, салдынган сорулганы күүседирде, хөй-биле ажылдаарының чугулазын үндезинниг бадыткап билири;

өөредилгениң демнежип ажылдаар сорулгазын, ону чедип алыры-биле ниити

ажылдаарын чорудуп билири: хуузунда даалгаларны хуваар, аразында дугуржуп аар, кады ажылдаарының аргаларын, чорудуун болгаш түннелин сайгарары; элээн каш кижилерниң

бодалдарын түннээринге, башкарарынга, даалгалар

күүседиринге, өскелерни дыңнап билиринге белени;

сонуургал болгаш кады ажылдаары эштери-биле харылзаалыын барымдаалап, тыва чогаал кичээлдеринге демнежип ажылдаарын планнап билири, демнежилге үезинде бодунуң амы-

хууда киржилгезин тодарадыры, бөлүктөп ниити ажылдаарынга

команда кижигүннериниң аразында ажылдарны хуваары;

ниити ажылда бодунуң кезээн күүседир, оон эки шынарлыг болурун чедип алыры, ол ышкаш

команданың өске кижигүннери-биле ажылын таарыштырып билири;

кады ажылдажылга үезинде ниити бөлүккө бодунуң ажылының шынарын негелде ёзугаар үнелеп билири;

даанган ажылдарын боттандырап сорулгазынга дүүштүр командада кижн бүрүзүнүн эки түннел чедип алыр дээш кириген үлүүн деңнээри, харысалгалыын болгаш бөлүккө күүсеткен ажылды түннээринге белени.

7-ги класска ооренир материалдын тургузуу

1.1. Литература – амыдыралдың көрүнчүү.

1.2. Чеченнерниң сөңү Улустуң аас чогаалы.

Маадырлыг тоолдар (эпос): «Танаа-Херел», «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей».

1.2.1. Тыва шүлүкчүлериң чогаалдары.

В.С. Серен-оол. «Каң-кыс» (шилиттинген эгелер).

М.Б. Доржу. Шүлүк «Аас чогаал».

1.2.2. Тыва чогаалчыларның прозазы.

М.Б. Кенин-Лопсан. Чечен чугаа «Хайыралыг Калчан-Шилги» (шилиттинген эгелер)..

1.2.3. Литература народов России. Мировая литература.

Дожоогийн Цэдэв. Стихотворение Шүлүк «Улуг Гобиде өг» (очул. Ю.Ш. Күнзегеш).

1.3. Мен – чаа Тываның оглу мен.

1.3.1. Тыва чогаалчыларның прозазы.

15

С.К. Тока. Роман «Араттың сөзү» («Слово арата») (шилиттинген эгелер)..

С.А. Сарыг-оол. Роман «Аңгыр-оолдун тоожузу» (шилиттинген эгелер). Б.Д. Хөвөңмей. Чечен чугаа «Чүү болганыл?».

1.3.2. Россия чоннарының чогаалдары. Делегей литературазы.

С.Р. Элляй. Шүлүк «Экии, тыва чонум!» (очул. Ю.Ш. Күнзегеш).

1.4. Угаан болгаш сеткил.

1.4.1. Тыва чогаалчыларның прозазы.

С.А. Сарыг-оол. Чечен чугаа «Соругга» (шилиттинген эгелер).

О.О. Сувакпит. Шүлүк «Ылар».

К-Э.К. Кудажи. Тоожу «Кызыл-Бөрттүг» (шилиттинген эгелер).

Ш.М. Суван. Чечен чугаа «Чээн оол».

1.5. Чечен чогаал делегейинде мөңгө темалар.

1.5.1. Тыва чогаалчыларның прозазы.

С.Б. Пюрбю. Тоожу «Эргеппей дугайында тоожу» (шилиттинген эгелер)..

О.К. Саган-оол. Чечен чугаа «Найырал».

К-Э.К. Кудажы. Чечен чугаа «Сарыг-оолдун плантациязы».

М.Б. Доржу. Чечен чугаа «Дайынныг кино көргөш».

И.Б. Иргит. Чечен чугаа «Эргим Уля угбай».

1.5.2. Поэтиктиг одурутлар ...

С.Б. Пюрбю. Шүлүк «Төрээн дылымга».

А.А. Даржай. Шүлүк «Авамга».

М.А. Күжүгет. Шүлүк «Бак сагыш башка халдаар».

Р.Д. Лудуп. Шүлүк «Чавыс-чавыс көжүп чоруур булуттарлыг».

1.6. Бодунарнын төөгүнер өөрениңер.

1.6.1. Тыва шүлүкчүлерниң чогаалдары.

С.А. Сарыг-оол. Шүлүк «Алдан-маадыр».

Р.Д. Лудуп. Шүлүк «Улаастайга».

О.О. Сувакпит. Баллада «Сат Бүрзеккей дугайында баллада».

1.6.2. Тыва чогаалчыларнын прозазы.

И.У. Бадра. Тоожу «Ужудукчу Кидиспей» (шилиттинген эгелер).

1.6.3. Тыва драматургия.

К-Э.К. Кудажы. Драма «Он бир».

1.7. Литература теориязы.

Эпостун маадыры. Чогаалдын тема болгаш идеязы. Чечен чугаа. Тоожу. Композиция болгашсюжет.

Лирика. Драматургия

Төрээн (тыва) чогаалды өөренигинин предметтиг түннелдери.

7-ги классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында билиглерни шингээдип алыр:

чечен чогаалдын кижиниң хевирлеттинеринге болгаш сайзыраарынга салдарын тодарадып билир; эпос чогаалынын онзагайын, тема болгаш идеязын илередир, кол маадырларнын овор-хевириниң тускай талаларын тодарадып билир;

чогаалдын жанрын, темазын, идеязын, сюжедин, композициязын, идеялиг ужур-утказын, адынын символдуг утказын база төрээн чериниң, чуртунун төөгүзү-биле холбаалыын илередип билир, авторнун тоожулап бижээн аргаларынын онзагайын илередип билир;

кол болгаш ийиги черге маадырларнын овор-хевирлериниң чогаалдын (чечен чугаанын, романның, тоожунун) идеялиг утказын ажыдарынга салдарын тодарадып, кол маадырнын овор-хевирин, оон иштики делегейин тодарадып билир;

литература-теоретиктиг билиишкиннерни чогаал сайгарылгазынга (литературлуг маадыр, лириктиг маадыр, чугааның тодаргай тайылбыры, тоожу, чечен чугаа, шүлүк чогаалдарынын композициязы, тема, идея, сюжет, шүлүк, ритм, аяннажылга) ажыглап билир;

өөренип турар чогаалга хамаарыштыр бодунун хуузунда үнелелин тургузуп билир, чогаалдын (шииниң) мөзү-шынар болгаш партиотчу утказын үндезилеп билир, шииде персонажтар дугайында сайгарып билир;

чогаалда чөрүлдээниң үнген дөзүн тодарадып билир, улустун аас чогаалы, тыва, орус болгаш даштыкы литература-биле харылзаалыын деңнеп, тодаргайлап, делгем сайгарылгалыг харыны берип шыдаар;

чогаал эртемин шингээткен билиинге болгаш бадыткал, барымдаалыг чижектерге даянып, бодунун бодалын аас, бижимел монолог хевирге делгеренгей чугаалап билир;

шүгүмчүлелдиг литература-биле ажылдап, авторнун чогаадыкчы ажыл-ижи-биле бот-тускайлаң таныжар арганы билир;

чечен чогаалды уран чүүлдүн өске хевирлери-биле деңнелгелиг сайгарылга кылып билир;

номчаан чогаалынга үнелээшкин кылып, сөзүглелге хамаарышкан өзек сөстөрни тып шыдаар;

төлевилелдин (шинчилел ажылынын) планы-биле бот-тускайлаң ажылдап билир, авторнун чогаадыкчы ажыл-ижинге хамаарыштыр, саналдаан темага дүүштүр бижимел дыңнадыгны кылып билир.

7 класс – 34 ч.

Тема, эгениң ады	Программаның уjur-утказы	Шагы	Өөреникчилерниң күүседир уjurлуг кол-кол ажил-чорудулгазы
Чеченнерниң сөңү			
Улустуң аас чогаалы	Литература –амыдыралдың көрүнчүү. Маадырлыг эпос: «Танаа-Херел», «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей».	3	Ниити ажилдаары: чогаалчының ажил-чорудулгазын аас-биле чырыдары. Чечен чогаалдың уран чүүлдүң өске херирлери-биле харылзаазын илередири. Бодунуң номчаан чогаалыңа үнелел бээри. Чечен чогаалда овор-хевирлерниң болгаш болуушкуннарның сырый холбаалыын бадыткалдыг илередип билири. Номчукчуга билдингир тыва улустуң маадырлыг тоолу «Танаа-Херел». Бөлүктөп ажилдаары: маадырлыг тоолдун онзагайын тодарадыры. Ниити ажилдаары: маадырлыг тоолдун тема, идеязын тодарадыры. Маадырларның овор-хевиринге үнелел бээри. «Национал аажы-чаң» деп терминге хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип билири. Шаң-Хаанга болгаш Шулбус-Хаанга деңнелгелиг үнелелди бээри. Маадырлыг тоолду сайгарып өөренири. «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей» деп маадырлыг тоолдун улустуң аас чогаалында туружун болгаш утказын тодарадыры. Маадырлыг тоолда кыс кол маадырның өске овор-хевирлерниң маадырлыг чоруктар кылырынга эрес-дидимин ажыдары. Маадырлыг тоолдарның (эпостун) тема болгаш идеязын тодарадып билири, дылдың чурумалдыг аргаларының салдары, бойдус чурумалының,
	Литература теориязы: маадырлыг эпос		портреттиң, детальдың эпостун утказын тодарадырынга салдарын сайгарып билири. Маадырлыг тоолдарның тургузуг, утка-хөөн болгаш бижиттингениниң онзагайы-биле таныжары. Дылдың чурумалдыг аргаларының, бойдус чурумалының, портреттиң, детальдың идея тодарадырынга салдарын сайгарып билири.
Аас чогаалының салдары-биле			

Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	В.С. Серен-оол «Каң-кыс» М.Б. Доржу. Шүлүк «Аас чогаал»	2	Чогаалчының чогаадыкчы наамдары-биле таныжылга. Бөлүктөп ажылдаары: чогаалдың жанрын, тема, идеясын, сюжедин, түргүзүүн тодарадып, сайгарып билири. Маадырлыг тоолдун кол маадыры Бора-Шээлей биле Каң-кыстың окур-хевирлерин деңнеп сайгарары. Маадырлыг тоолду сайгарып өөренири. Маадырлыг тоол биле авторлуг тоолдун ниити болгаш ылгавырлыг талаларының дугайында чугааны чорудары. М.Б. Доржунуң «Аас чогаал» деп шүлүүнүң темазын, идеялиг уткасын тодарадып билири. Аянның номчулга. Лириктиг чогаалдың улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын бадыткалдыг тодарадып билири. Лириктиг чогаалды сайгарары.	Мен – чаа Тываның оглу мен
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	М. Б. Кенин-Лопсан. Чечен чугаа «Хайыралыг Калчан-Шилги». Литература теориязы: чогаалдың тема болгаш идеязы	2	Тоожунуң тема болгаш идеясын илередип билири. Маадырларның окур-хевиринге үнелелди берип билири, оларның чогаалдың идеялиг укур-утказын ажыдарыга салдарлыын тодарадыры. Бөлүктөп ажылдаары: чогаалга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын план, укур-утказынга хамаарыштыр айтырыгларны түргүзүп билири. Харыылап тура, бодунуң бодалын, туружун шын база бадыткалдыг илередип билири. Словарь-биле ажыл. Чогаалдың ниити литературлуг сайгарылгазын кылып билири. «Тема» болгаш «идея» деп терминнерни билири.	
Россия чоннарының литературказы. Делегей литер	Джоогийн Цэдэв. Шүлүк «Улуг Гобиде өг» (Очулгазы Ю.Ш. Кюнзегештии)	1	Сөзүглелдин аянның номчулгазы. Шүлүктүң сайгарылгазы: идеялиг уткасын ажыдып билири. Номчаан чогаалынга дүүштүр деңнелгелиг сайгарылганы кылыры: чоннун ниити, бот-түскайлаң чаңылчаан културазының онзагайы.	
М.Б. Доржу «Аас чогаал».			Шүлүктүң темазын, идеялиг уткасын тодарадып билири. Аянның номчулга. Лириктиг маадырның салдарын тодарадыры. Лириктиг чогаалдың улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын бадыткалдыг тодарадып билири. Лириктиг чогаалды сайгарары.	

Тыва чогаалчылар ың проза чогаалдары	С. К. Тока. Роман «Араттың сөзү».	6	С. К. Токаның «Араттың сөзү» деп романының бижиттинген төөгүзү-биле кыска таныжылга. Романның маадырларының болгаш сюжетиниң төөгү-биле холбаалы. Маадырларның омур- хевиринге, аажы-чаңыга үнелел бээри. Романның утказын аждарыга омур-хевирлерниң салдарын сайгарган чугаага киржири. Романның бижиттингенге хамаарыштыр төөгүлүг үндезиннерни өөренип көөрү. Бот ажыл: номчаан чогаалыга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын планнарны түргүзүп билири. Темага дүүштүр бижимел дыңнадыг кылып билири. Ниити ажилдаары: темага хамаарыштыр бижимел дыңнадыгны белеткээри.
С. А. Сарыг-оол. Роман «Аңгыр-оолдун тоожузу».	Б.Д. Ховенмей. Чечен чугаа «Чүү болганыл?»		Чогаалга хамаарышкан айтырыгларга өөреникчииниң бодунуң бадыткалдыг харыылап билири. Чогаалды сайгарары. Тыва литературада С.А. Сарыг-оолдун «Аңгыр-оолдун тоожузу» деп чогаалының ужур-утказы болгаш түрүжүн тодарадыры. Чогаалдың сюжединде маадырларның төөгүлүг болуушкуннар- биле харылаазын тодарадыры. Романның сюжетиниң болгаш омур-хевирлер системазының онзагайын илередири. Чогаалда болуушкуннарның болгаш маадырларның төөгү-биле холбаалыын илередири. Романда езу-чаңчылдарның, чүдүлге-сүзүглелдин маадырның кижжи болуп хевирлеттинеринге салдарын тодарадып билири. Чогаалга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын план, ужур-утказыга хамаарыштыр айтырыгларны түргүзүп билири. Чогаалдың кол маадырының салым-чолунга езу- чаңчылдарның, чүдүлге-сүзүглелдин киржилгезин тодарадыры. Чогаалчының чогаадыкчы ажил-ижинин делгелтези-биле таныжылга. Номчаан чогаалыга хамаарыштыр үнелел бижиири (сөзүглелге хамаарыштыр өзек сестерни тывары). Чечен чугааның темазын, идеялиг утказын тодарадып билири.
			Чогаалдың идеязын илередиринге кол маадырның омур- хевириниң болгаш дылдың уран аргаларының салдарын тодарадыры. Чогаалды сайгарары.

Россия чоннарының литературазы.	С.Р. Эллай. Шүлүк «Экии, тыва чонум!» (очулгазы Ю. Ш. Кюнзегеш)	1		Чогаалчының чогадыкчы намдары-биле таныжылга. Чогаалда национал онзагай деп билиштин-биле ниити таныжылга. Россия чоннарының чечен чогаалының жанр болгаш утка-хөөн талазы- биле онзагайынга хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазын илередип өөренири.
Делегей литературазы				Чогаалдың үжүр-утказын көргүзеринге лириктиг маадырның ролун илередири. Шүлүктү сайгарары.
Угаан болгаш сеткил				
Тыва чогаалчыларн ың проза чогаалдары	С.А. Сарыг-оол. Чечен чугаа «Соругта».	4		Чечен чугааның темазын болгаш идеязын, бойдус биле кижиниң аразында харылзаалыын тодарадыры. Кол маадыр Дукарның, ооң психологтук байдалын тодарадып, аңаа характеристика бээри. Дылдың чурумалдыг аргаларының салдарын илередип билири. Чогаалдың адының үжүр-утказын, детальдарны көргүскениниң салдарын тодарадыры. Чечен чугааның сюжетин, көдүрттүнген чидиг айтырыгларны тодарадып билири Эжеш ажилдаары: шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыры. Лириктиг чогаалдың сайгарылгазы. Шүлүктүң кол нарын айтырыын тодарадыры. Бойдус камгалалының темазын чогаалда чырытканының онзагайын сайгарары. Шээжи- биле аянныг номчулга. Чогаалда авторнуң бот-тускайлаң тоожушкун аянының онзагайын илередип билири. Чүрттүң төөгүзүнүң чидиг айтырыгларын көргүзери. Кол маадырның овур-хевириниң сайгарылгазы. Тоожунуң сайгарылгазын кылып тура, дылдың чурумалдыг аргаларын илередири. Өөрөнгөн чогаалынга даянып, чараш мөзү- шынар болгаш сагыш-сеткил үнезинге хамаарыштыр маадырның сүзүктерин илередири.
	К-Э. К. Кудажы. Тоожу «Кызыл-Бөрттүг».			
	Ш.М. Суван. Чечен чугаа «Чээн оол». <i>Литература теориязы: чечен чугаа дугайында билиг</i>			Чечен чугааның бичии маадырының психолгуг болгаш эмоционалдыг байдалдарын тодарадыры. Мөзү-шынар темазын авторнуң ажитканы.

				Чечен чугаа – улуг эвес, биче хемчээлдиг проза жанры деп билиишкинни тодарадып билири. Чечен чугааның проза жанрының өске хевирлеринден ылгалын тайылбырлап билири.
Чечен чогаал делегейинде мөңгө темалар				
Тыва чогаалчыларн ың проза чогаалдары	С.Б. Пюрбю. Тоожу «Эргеппей дугайында б тоожу». О.К. Саган-оол. Чечен чугаа «Найырал». К-Э. К. Кудажы. Чечен чугаа «Сарыг-оолдун плантациязы». М.Б. Доржу. Чечен чугаа «Дайынныг кино көргеш». И. Б. Иргит. Чечен чугаа «Эргим Уля угбай». Литература теориязы: тоожу, композиция болгаш сюжет.	6		Чогаалдың төөгүлүг үндезинин тургузуп билири. Чогаалдың маадырларынга болгаш болуушкуннарынга авторнун хамаарылгазын илередип билири. Кол маадырның окур-хевиринге үнелел берип, ооң өскелерге бот-башкарнып өөрениринге кижизидикчи салдарын тодарадып билири. Эжеш ажылдаары: чогаалдың темазын болгаш идеязын бодалын тодарадып билири. «Найырал» деп чечен чугааның амыдыралчы үндезиннерин, кол маадырның иштики делегейиниң (психологиязының) болгаш аажы-чаңының өскерлиринге салдарлыын илередип билири. Найырал темазын чураанын ажыдып, сайгарып билири. Чечен чугааның анализи. Чечен чогаалдың темазын болгаш кол бодалын тодарадып, чогаалда пейзажтың салдарын билири. Маадырларның окур- хевиринге үнелел берип, чечен чугааның дылының онзагайын сайгарып билири. Матренаның окур-хевиринге даянып, дайын темазына тодаргай беседаны чорудары. Салгалдар аразында харылзааны чогаал сөзүглелиниң ажыдып шыдааны. Орус херээжен маадыр Матренага авторнун хамаарылгазын бодунун билип турары-биле илередип билири. Чогаалчы И.Иргиттин чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжары. Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыры. Өөрөнгө литература теориялыг терминнер, билиишкиннерге даянып, сөзүглелдин анализин кылып билири. Тоожу – эпиктиг калбак чогаал жанры деп билиишкинни тодарадып билири. Тоожу биле чечен чугааның ылгалын тайылбырлаары. Литература теориялыг

				кол терминнер, билиишкиннер-биле таныжып, чогаалды сайгарарынга ажыглап билири.
Поетиктиг одуруглар				
Тыва чогаалчыларн ың шүлүк чогаалы	С.Б. Пюрбю. Шүлүк «Төрээн дылымга». А.А. Даржай. Шүлүк «Авамга». М.А. Кужугет. Шүлүк «Бак сагыш башка халдаар». Р.Д. Лудуп. Шүлүк «Чавыс-чавыс көжүп чоруур булуттарлыг». <i>Литература теориязы: шүлүк дугайында билиг.</i>	2		Лириктиг чогаалды аянныг номчүп билири. Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыры, дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын сайгарып билири. Төрээн дылын өөренириниң чугулазын бодунуң билип турары- биле, бодалдарын бадыткалдыг чижектерлиг, илередип билири. Шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыры. Ава кижиниң овурун тускай чуруп илереткенин тодарадып билири. Аваның өг- бүледе, ниитилелде ажык-дузазының дугайында угаап бодап, билири. Шүлүктүң идеязын ажыдарынга чурумалдыг аргаларның салдарын сайгарылгага чорудары. Шээжи-биле аянныг номчууру. Кижилерниң аажы-чаңында үнелиг чүүлдерни номчаан чогаалында илереттингенин бодунуң түрүжү-биле тодаргайлап билири. Шүлүктүң кижизидикчи талазының онзагай күштүүн тыва улустуң үлегер домаа болгаш дылдың чурумалдыг аргалары- биле бадыткап билири. Чогаалдың адының символиктиг утказын, улустуң аас чогаалы-биле харылзаалыын ажыдып билири. Шүлүктүң идея болгаш пафозун тодарадып тургузуун сайгарары. Шүлүктүң идеялиг утказын ажыдарынга бойдус чурумалы болгаш дылдың уран-чечен аргаларының салдарын тодарадыры. Өөрөнгө литература теориялыг терминнер: шүлүк, аян, хемчээл болгаш өске-даа билиишкиннерге даянып, сайгарылга күүседип билири.
Бодуңарның төөгүңер өөрениңер				

Тыва чогаалчыларн ың шүлүк чогаалы	С.А. Сарыг-оол. Шүлүк «Алдан-маадыр». Р.Д. Лудуп. Шүлүк «Улаастайга». .О. Сүвакпит. Баллада «Сат Бүрзекей дугайында баллада».	2		Чогаалдың тема болгаш идеязын төрээн черниң төөгүзү-биле холбаштырып, тодарадып билири. Чогаал маадырларының амыдыралын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле холбаштырып тайылбырлап билири. Чоннуң коргуш чок маадырларының дугайында чогаалдың төөгүлүг үндезинни. Шүлүктүң шээжи-биле аянный номчулгазы. Шүлүктүң төөгү-биле холбаалы. Дылдың чурумалдыг аргаларының идея, тема илередиринге салдарыын сайгарып билири. Чогаалдың мөзү-шынар айтырыын көдүреринге чугулазын бадыткалдыг чижектер-биле илередип билири. Шүлүктү аянный номчууру. Шүлүктүң төөгүлүг болуушкуннар-биле харылзаазын тодарадыры. Чогаалдың уран чурумалдыг аргаларының салдарын тодарадыры. Лириктиг шүлүктүң сайгарылгазы: хамааты туруш хевирлээринге чогаалдың бижиттинген аянының онзагайын илередип билири. Чогаалды аянный номчууру.
Тыва чогаалчыларн ың проза чогаалдары	И.У. Бадра. Тоожу «Ужудукчу Кидиспей». <i>Телевилел-биле ажыл</i>	2		Чогаалдың төөгүлүг үндезинниин тодарадып билири. Тываның бирги ужудукчузу Чооду Кидиспей дугайында амыдырал-биле холбап сайгарары. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр долу харыылыг сайгарылгалыг чугааны чорудары. Бот хуузунда «Роман жанрының жанр талазы-биле онзагайлары» деп темага телевилел кылыры.
Тыва шии чогаалы	К-Э. К. Кудажы. Драма «Он бир». <i>Литература теориязы: шии чогаалы</i>	3		Чогаалдың тема болгаш идеязын илередип билири. Шиини рольдап аянный номчууру. Хамааты туруш хевирлээринге чогаалдың кижизидикчи салдарын бадыткалдыг чижектерлиг сайгарып билири. Шииниң маадырларынга тус-тус характеристика бээри. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр үнелел бижири (сөзүглелге хамаарыштыр өзек сөстөрни тывары). Шии чогаалының онзагай талаларын сайгарып билири, маадырларга тус-тус үнелел берип өөренири.